

Dalend vertrouwen in de (rijks)overheid (2000-2005): verklaringen op een rij

door Arno Korsten en Peter de Goede
(versie 011107)

Open Universiteit Nederland/Universiteit Maastricht
prof.dr. A. (Arno) F.A. Korsten
E-mail: arno.korsten@ou.nl

Raad voor het Openbaar bestuur
Dr. P. (Peter) de Goede
E-mail: peter.goede@minbzk.nl

Prepared for The Netherlands Institute of Government (NIG) fourth annual work conference, University of Tilburg, The Netherlands. Panel 7 *Continuity and change*.

Dalend vertrouwen in de (rijks)overheid (2000-2005): verklaringen op een rij

door Arno Korsten en Peter de Goede¹
(versie 301007)

Veranderingen zijn nodig om hetzelfde te laten voortbestaan? Alles bleef maar anders? Er was de afgelopen jaren sprake van veel continuïteit in de parlementaire democratie en de gedecentraliseerde eenheidsstaat Nederland maar ook van verandering (Van Holsteyn en Den Ridder, 2005). Wat overheerst: stabiliteit, aanpassing of wezenlijke verandering?

Hier richten we ons op een bepaald verschijnsel, het zgn. politiek vertrouwen in de (rijks)overheid in de periode 2000 tot en met 2005. Was sprake van daling in dit vertrouwen of van stijging? Blijken zal dat sprake was van daling in vertrouwen maar hoe substantieel was die daling? Hoe is vertrouwensdaling te begrijpen? Dat laatste is een maatschappelijk relevant punt want als vertrouwen daalt, komt als vanzelf de vraag op hoe het vertrouwen weer te herstellen. Of kan het zich op een wat natuurlijke wijze herstellen? Dergelijke vragen zijn van groot belang want vertrouwen is van essentieel belang in staat en samenleving. Vertrouwen versoepelt namelijk betrekkingen in ruilrelaties of daarbuiten.

We behandelen in dit paper² een aantal aspecten van politiek vertrouwen en baseren ons daarbij op de door ons geredigeerd bundel *'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'*. Voor meer uitgebreide toelichtingen moeten we verwijzen naar die bundel.

De indeling is als volgt. Eerst halen we de jaren 2000-2006 even met wat beelden naar voren. Daarna volgt een korte begripsmatige exercitie en de lijst van vragen die we willen beantwoorden. De kern van het paper wordt gevormd door de verklaringen voor de aangetroffen vertrouwensval. Een groot aantal theoretische entrees tot vertrouwen passeren de revue. Daarbij willen we de meer relevante verklaringen van de minder relevante onderscheiden.

1. Continuïteit en beweging in de politiek

De afgelopen jaren (2000-2006) is er in politiek en maatschappelijk opzicht veel gebeurd in Nederland, wat te typeren is met de begrippen continuïteit en verandering. Bijvoorbeeld continuïteit op het volgende vlak. Politieke partijen kampen nog steeds met het verschijnsel dat ze over een gering ledenaantal beschikken, veel kiezers gaan echter nog steeds bij Kamerverkiezingen naar de stembus. De electorale strijd ging en gaat nog steeds tussen een stuk of vijf-zes lijsttrekkers- een strijd die vooral op tv werd uitgevochten -, en de politieke interesse onder kiezers bleef hoog. Maar toch was er ook volop verandering. Kiezers mogen dan minder lid zijn en worden van een traditionele participatievorm als de politieke partij, ze zijn wel in toenemende mate lid geworden van nieuwe deels politieke bewegingen, veelal *'one issue'*-organisaties als Greenpeace. Maar als kiezers zich dan oriënteren op wat een politieke partij wil, wat dan? Verkiezingsprogramma's waren ten tijde van het kabinet-Den Uyl, in de jaren zeventig, nog wel van elkaar te onderscheiden. Als je de partijnaam afplakte, viel voor een beetje geïnteresseerde kiezer na te gaan of je van doen had met een christelijke, socialistische of liberale partij. Maar in de periode 2000-2006 veel minder, volgens bijvoorbeeld een goed ingevoerde minister van staat die eerder informateur was. Weten kiezers dan nog op basis van een verkiezingsprogram te kiezen? Niet makkelijk, zeker niet als uit de 'Bos-tapes' uit 2006 blijkt dat een lijsttrekker moeite heeft om zich een beeld te vormen van de wenselijke toekomst van

¹ Dr. P. de Goede is verbonden aan de wetenschappelijke staf van de Raad voor het openbaar bestuur. Tevens redactievoor-zitter van het tijdschrift Bestuurswetenschappen. E-mail: peter.goede@minbzk.nl

Prof.dr. A.F.A.Korsten is hoogleraar bestuurskunde aan de Open Universiteit Nederland en bijzonder hoogleraar bestuurskunde van de lagere overheden aan de Universiteit Maastricht. Ook lid van de Raad voor het openbaar bestuur. E-mail: arno.korsten@ou.nl

Beiden redigeerden de bundel 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur', Elsevier, Den Haag, 2006.

² Gedeeltelijke bewerking van een speech ter gelegenheid van de aanbieding van 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur', Pulchri, Den Haag, 18 dec. 2006.

het land. Waar verkiezingsprogramma's vaag zijn en niet erg onderscheidend en leidslieden aarzelen ondanks een toenemend aantal boeken over en van lijsttrekkers (van Rouvoet, Bos, Halsema, Balkenende), wat dan te doen? Het past in een tijd van internet dat stemwijzers bij de verkiezingen van 2006 een substantiëlere rol gaan spelen (Kleinnijenhuis e.a., 2007). Stemwijzers verwijzen naar de voorkeur voor programma's, niet naar personen. Ondanks stemwijzers verdwijnen voorkeuren voor kandidaten in de vorm van uitgebrachte voorkeurstemmen niet. Kiezers stemmen niet alleen op partijen, soms ook of primair op personen die 'ergens voor staan'. Er wordt daarom wel gesproken over de opmars van de 'personendemocratie'. De voorkeurstem telt hier en daar aardig aan (meer dan 620.000 stemmen in 2006 op Verdonk).

Waar de persoon in de politiek eerder belangrijker dan minder belangrijk wordt, ontstaat ook discussie over de opstelling van politieke representanten, zoals lijsttrekkers. Welke thema's uit de samenleving pakken ze wel of niet op en wat doen ze ermee? Er ontstaat zelfs strijd rond partijleiders omdat sommigen bepaalde maatschappelijke thema's negeren en soms ook nog informele afspraken maken over wat ze buiten de verkiezingen willen houden (Melkert en Dijkstal in 2002). Lijsttrekkers zitten daardoor en in het algemeen door hun stijl van (niet)optreden in de 'teledemocratie' minder stevig in het zadel. 'Beelden' worden meer bepalend, aldus Dijkstal. Lijsttrekkers komen en vertrekken tegenwoordig sneller dan in de jaren vanaf 1945. Het broeit en gist hier en daar in de achterbannen van partijen. Wat is de identiteit van de VVD? Schulte en Soetenhorst (2007) spreken van 5 jaar crisis in de VVD. Na Bolkestein verdwenen twee lijsttrekkers (Dijkstal, Van Aartsen).

Waar het in partijen broeit en gist, kan een afsplitsing makkelijker optreden. Er kwam in de jaren 2000-2005 ook nieuwe partijvorming op gang (o.a. LPF, PVV) maar ook afsplitsing. Het verwijderen van Kamerleden werd ineens een mogelijkheid bij VVD (o.a. Wilders, Verdonk) en SP. En soms valt ook een partijvoorzitter (Van Hulten).

In de jaren 2000-2007 zijn er volop incidenten en crises geweest.

We noemen enkele opvallende feiten: de komst van de LPF; de electorale opmars van Pim Fortuyn eind 2001/begin 2002; de moorden op Fortuyn en later van Van Gogh; een gestaakte verkiezingscampagne in april 2002 na de moord op Pim Fortuyn; de plotselinge - door VVD-voorman Zalm bevorderde - parlementaire entree van Ayaan Hirsi Ali, de irritatie daarover in delen van de achterban van de VVD en haar vertrek; enkele kabinetscrisis en electorale verschuivingen van jewelste; en het vertrek van politieke voorlieden als Melkert (PvdA) en Dijkstal (VVD) in 2002 en later van Dittrich (D66) en Van Aartsen (VVD); het vertrek van de Kamerleden Wilders en Verdonk uit de VVD; de strijd om het leiderschap in de VVD (Rutte/Verdonk); de oprichting van de Partij voor de Dieren (Thieme c.s.) en nieuwe politieke bewegingen, zoals de PVV (Wilders) en Trots op Nederland (Verdonk). We kregen het fenomeen dat een nieuwe fractieleidster Van der Laan (D66) een kabinetscrisis veroorzaakte en daarna vertrok en – in de ogen van sommigen - het land met de boel liet zitten. Media en politiek kregen het verwijt 'teveel bij elkaar op schoot te zitten'. Hypes alom en incidenten krijgen te veel aandacht. De adviesraad RMO analyseerde dit in 2003 in '*Medialogica*' en de Rob kwam in datzelfde jaar met het advies '*Politiek en media*'. Het verwijt was niet van de lucht dat Den Haag onder de kaasstolp zat en sterk bezig was met een eigen werkelijkheid - Fortuyn had het al in 2002 gezegd.

Kortom, er waren in de periode 2002-2006 wel degelijk veranderingen op tal van vlakken. Politieke partijen lagen onder vuur, leiderschap in partijen was hier en daar omstreden, wat partijleiders wel of niet bepleitten, werd van vraagtekens voorzien, wat ministers en het kabinet als geheel deden, werd ter discussie gesteld. Er was sprake van een zekere discrepantie tussen de maatschappelijke meerderheidsagenda en de politiek-bestuurlijke agenda. Nagenoeg de gehele politieke elite verkeek zich op de opvattingen in delen van de samenleving en kreeg met de uitkomst van het referendum over de Ontwerp-Grondwet voor de EU te maken met een zware nederlaag, voorstander als men geweest was van dat ontwerp (Aarts & Van der Kolk, 2005).

Kijken we vanuit kabinetsperspectief naar de opeenvolgende centrum-rechtse kabinetten-Balkenende die tot medio 2006 functioneerden dan zien we dat sprake was van een hervormingsagenda. Op basis van een meer confronterende dan bindende stijl werden verzorgingsstaatarrangementen opgeschoond, de WAO-uitstroom bevorderd, ruim baan gegeven aan marktwerking en aan concurrentiebevordering op het terrein van energie, vervoer, onderwijs en zorg. De ontslagrechtbeperking ligt dan nog te sluimeren. Veel van die hervormingen werden verdedigd vanwege of geplaatst tegen de achtergrond van positiebehoud van Nederland in een globaliserende wereld, een betoog dat buiten de VVD, het parlement en SER-gebouwen weinigen in de samenleving echt kon overtuigen. Het verrast niet dat onzekerheid, twijfel en angst in de samenleving toesloegen, zeker bij hen die gekwalificeerd zijn als 'moderniseringsverliezers'. Denk aan de vrachtwagenrijders die de concurrerende Poolse chauffeurs vreesden.

2. Vraagstelling

Zou in deze context van wat sommigen betitelden als een schreeuw om andere agendering en beleidsprioriteiten (immigratie en integratie, oudestadswijken, onderwijs, zorg, filebestrijding, opstandigheid, 'verwarring' of als 'uitholling van de zo fraaie verzorgingsstaat' het vertrouwen in het openbaar bestuur nog overeind blijven? Volgens onderzoek van het SCP, de McKinsey-rapportage 21.minuten.nl en ander onderzoek daalde het vertrouwen in regering, parlement en politieke partijen vanaf 2001-2005 aanzienlijk en langjarig, en wel bij een groot deel van de volwassen bevolking. Er is sprake van wat genoemd wordt de *vertrouwenskloof* of de *vertrouwensval*. Daarover ging de Rob-bundel *'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'* (Korsten en De Goede, 2006). Over de analyses in dat boek gaat het hier. De vraagstelling in dit paper is: *Hoe is de vertrouwensval in de (rijks)overheid in de periode 2000-2005 te verklaren?* Er bestaat op dit vlak in de (inter)nationale literatuur een baaierd aan verklaringsrichtingen en de vraag is welke verklaringen vallen wel of niet af.

3. Brongegevens

'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur' is onze basis. Het is een bloedserieus boek geworden. Zonder grappen en grollen. Voor wie vertrouwen typeert als een essentieel kenmerk van de staat en de politieke democratie en voor het maatschappelijk en bestuurlijk verkeer is de vertrouwensval namelijk een zorgelijk gegeven. Dat drong overigens door tot de eerste kabinetten-Balkenende, die dan ook poogden te gaan werken aan vertrouwensherstel. Curieus want in het beleid zelf kan wel eens een oorzaak van de vertrouwensval gelegen hebben. Daarover komen we nog te spreken.

Voor de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) was de vertrouwensval enkele jaren terug aanleiding om nou eens niet direct met een advies en een standpunt hierover naar buiten te komen maar dit vraagstuk uit te diepen. Even pas op de plaats. Te midden van een kakofonie aan meningen, die niet ondersteund werden door onderzoek, zou een zoekproces naar feit en fictie misschien toch nuttig kunnen zijn. We gingen op zoek en stelden vast dat op tal van bekende en tot dan wat minder bekende plekken onderzoek is en wordt gedaan; het leek goed die expertise te bundelen.

4. Vertrouwen: wat houdt het in?

Wie over vertrouwen spreekt, moet het begrip natuurlijk eerst omschrijven. Vertrouwen staat voor *'staat maken op iets of iemand'*, *'ervan op aankunnen'*. Vertrouwen schept *voorspelbaarheid*. Vertrouwen impliceert dat de *verwachtingen* die we van elkaar hebben, *afgestemd* zijn en dat een relatie *betrouwbaar* is. Vertrouwen is daarom essentieel in staat en maatschappij. Zonder vertrouwen in de geldeenheid, de stabiliteit van het ruilverkeer of in tal van bestuurlijke en rechtsprekende instituties zou een land als Nederland niet het niveau hebben dat het nu heeft. Vertrouwen heb je nooit teveel, hoogstens te weinig. Vertrouwen vervult dus nuttige functies. Vertrouwen schept houvast. Om iets waarin je vertrouwen hebt, behoef je je minder druk te maken. Wie een institutie vertrouwt, hoeft niet extra alert te zijn op uitkomsten die een institutie voortbrengt. Vertrouwen hebben, is bovendien heel efficiënt. Hoe meer we op een ander aankunnen, hoe minder we behoeven vast te leggen of te controleren.

Politiek en sociaal vertrouwen

We onderscheiden in het boek *sociaal vertrouwen* en *politiek vertrouwen*. Politiek vertrouwen verwijst naar vertrouwen in het openbaar bestuur, naar de electie en selectie, naar het parlement, het bestuur en de controle daarop. Politiek vertrouwen verwijst ook naar de verhoudingen tussen de overheidsbesturen en wat gemeenten en provincies doen.

Naast politiek vertrouwen hebben we sociaal vertrouwen tussen mensen, in buurten, wijken, verenigingen. Dat is ook essentieel. Het uit zich onder meer in lidmaatschap en participatie in vrijwillige organisaties (vrijwilligerswerk op het gebied van kerk, sport, welzijn, cultuur, natuur). Een bekende theorie van Putnam luidt: hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer politiek vertrouwen.

5. De vragen op een rij

We stelden ons in het project dat tot het boek leidde tal van vragen, waaronder de volgende:

1. Is het werkelijk zo dat (politiek) vertrouwen in het politiek bestuur daalde?
2. En zo ja, is dat elders in Europa ook het geval?
3. Als vertrouwen in Nederland daalt, wat is dan in internationaal en nationaal perspectief gezien een mogelijke verklaring?
4. Welke verklaringen vallen bij nader inzien af en welke snijden daadwerkelijk hout in Nederland?
5. Bij wie is het vertrouwen gering: bij de gehele bevolking of een dwarsdoorsnede daarvan?
6. Als we de echte diagnose kennen en de onzinnige verklaringen weggesneden hebben, is de vraag natuurlijk: wat kun je echt doen aan vertrouwensherstel? Een kwestie van ander kabinetsbeleid misschien, van meer doen voor de lagere inkomensgroepen of van een andere stijl van politiek bedrijven of meer inspirerend leiderschap? Of van media die minder alleen over incidenten berichten? Of meer staatkundige invloed voor burgers?
7. Is het misschien zo dat bepaalde oplossingsrichtingen niet werken omdat ze elders al gebleken is dat het niet tot vertrouwensherstel leidt?

We willen over de meeste van die vragen iets zeggen maar moet ons beperken. De bundel met bijdragen bevat meer.

6. Daadwerkelijke daling in vertrouwen?

Het vertrouwen in de politiek is in Nederland gedaald, meent Van Kemenade³, omdat sinds 2001 bij de Tweedekamerverkiezingen de partijen in het politieke midden hebben verloren aan partijen buiten het midden die op de vleugels opereren, zoals de LPF. Bij de in 2006 gehouden Kamerverkiezingen won de SP ter linkerzijde fors alsmede de PVV ter rechterzijde. Maar met de vaststelling van verminderd vertrouwen in middenpartijen is nog niet gezegd dat het vertrouwen in de (rijks)overheid als zodanig ook daalde? Is het politiek vertrouwen in Nederland in de periode 2001-2005 gedaald? Het antwoord is onomstotelijk ja, heel fors gedaald. Nederland is lang bestuurlijk gezien een *high-trust country* geweest maar sinds enkele jaren heeft minder dan de helft van het volk vertrouwen in het openbaar bestuur. Nog nooit sinds pakweg 1945 was het vertrouwen zo laag.

Nu komen de cijfers uit vragenlijstonderzoek, kunnen we daar staat op maken? Zeker, het vertrouwensdeficit blijkt uit diverse onderzoeken en bij herhaling, of je het onderzoek van het SCP neemt of 21.minuten.nl. Het vertrouwen bevindt zich blijkbaar hardnekkig op een lager niveau. Het gaat niet om een dagkoers.

Sinds wanneer het vertrouwen gedaald is, weten we ook. Het verval was eind 2001, begin 2002 zichtbaar. Zo rond de opkomst van Fortuyn en zijn kritiek op de 'Paarse' kabinetten kwamen de scheuren in het vertrouwen naar voren.

³ Uitspraak van september 2007, Rob-lezing in De Witte, Den Haag.

Voor we daar verder op in gaan, moet de vraag gesteld worden: *is het vertrouwen inmiddels nog op een laag niveau?* De recentste verkiezingsstrijd bij de Kamerverkiezingen gaf aanleiding tot verwijten van gedraai maar bracht ook een kabinet van andere samenstelling (nu CDA, PvdA, CU). Dat kabinet koos ervoor '100 dagen' te gaan luisteren maar onduidelijk is wat daarvan onthouden is. Het kabinet wenste meer aandacht voor solidariteit, geen nieuw referendum over de herziene EU-ontwerpgrondwet (die nu anders heet), meer aandacht voor salarissen van leraren en meer aandacht voor 'zaken achter de voordeur' (een minister voor jeugdzaken). Het lijkt erop dat het vertrouwen weer wat hersteld is en zich niet meer zo op een laag niveau bevindt (cf Bovens, 2007). Echter, de recentste rapportage 21.minuten.nl geeft nog steeds reden om te stellen dat vertrouwen nog niet helemaal op het oude niveau terug is. We laten dit issue en daarmee de jaren 2006 en 2007, de periode waarin het kabinet- Balkenende-Bos-Rouvoet actief is, hier buiten beschouwing omdat we over niet voldoende empirische data op dit vlak beschikken. En omdat het ons er niet direct om gaat om kabinetsvertrouwen te beoordelen. Het gaat ons hier om vertrouwen in de (rijks)overheid.

7. Vertrouwensdaling Nederlands fenomeen?

We komen bij de tweede vraag: is de vertrouwensval een Nederlands fenomeen? Dat blijkt *niet* zo. Diverse westerse naties hadden al ver vóór 2001 met een vertrouwensdaling te maken (Norris, 1999; Pharr & Putnam, 2000; Dalton, 2004), alleen in Nederland kwam die pas *later*. Nederland is dus een buitenbeentje, ook qua diepgang: de vertrouwensdaling is bij ons *groter* dan elders.

Waarom zette die daling in Nederland zo laat in? Aannemelijk is dat hier de komst van Fortuyn wel een versneller is geweest.

Enkele lijsttrekkers hadden de afspraak gemaakt om bepaalde onderwerpen niet in de verkiezingscampagne aan de orde te stellen en Fortuyn fietste daar doorheen en agendeerde vanuit een doorleefde, eigenzinnige en flamboyante stijl thema's als de te lange wachtlijsten in bepaalde sectoren van de zorg, de verloedering in bepaalde oude grotestadswijken, de hier en daar optredende gedoogcultuur, het toenemend management in het onderwijs, de wenselijkheid van een rem op fusiegolven en schaalvergroting. Fortuyn verwierf in elk geval aanhang in oudere stadswijken, onder de lagere inkomensgroepen en lagere middenklasse van de bevolking. Of de kabinetten-Balkenende daarna voldoende met de agendapunten van Fortuyn gedaan hebben is de vraag omdat de Fortuyn-aanhang vooral groot was onder de lagere middenklasse.

Diverse gegevens wijzen in combinatie ook in de richting van een vertrouwensdaling. De vertrouwensval past in een breder patroon van daling van vertrouwen in traditionele politieke instituties. De waardering voor de Nederlandse regering nam af, zo is rond 1999 waargenomen. Dat gold ook voor politieke partijen (o.a. Dekker en Van der Meer, 2004).

8. Mogelijke verklaringen voor de vertrouwensval in de periode 2001-2005

Hoe laat die vertrouwensval uit de periode 2001-2005 zich nu verklaren?

Er zijn de afgelopen jaren de volgende verklaringen gegeven voor afnemend vertrouwen: zie figuur 1.

Figuur 1: Mogelijke verklaringen voor afnemend vertrouwen

Verklaringen	Toelichting
1 <i>Dramademocratie</i> : schokkende gebeurtenissen zijn de oorzaak	Vertrouwensdaling is een reactie op schokkende Gebeurtenissen als de moord op Fortuyn en Van Gogh
2 <i>Mediaberichtgeving</i> gericht op incidenten	Hoe meer verslaggeving over incidenten en sensationeel Gebrachte of opgeklopte zaken, hoe lager vertrouwen
3 <i>Prestatietheorie</i> van Van de Walle: overheid presteert te weinig	Hoe meer kritiek op prestaties, hoe minder vertrouwen
4 <i>Economische prestatietheorie</i> : economische politiek blijft achter	Hoe beter economisch beleid, hoe meer politiek vertr
5 Verwachtingen en de culturele veranderingstheorie van Inglehart	Stijgende verwachtingen t.a.v. prestaties waarbij overheid achterblijft en post-modernistische oriëntaties
6 <i>De beleidskritiektheorie</i> : Dekker	Het beleid van de kabinetten-Balkenende beviel een aantal burgers niet.
7 <i>De stijl van politiek bedrijven</i> : politici niet responsief genoeg voor wat op de agenda staat bij burgers; Dekker	Meer ontvankelijk zijn voor leefwereld van burgers en portemonneekwesties.
8 Theorie van <i>gebrekking inspirerend leiderschap</i> : Leers	Vertrouwen krijg je niet geschonken maar moet je winnen. Begeestering, Visie kan begeestering brengen.
9 <i>Staatkundige invloedstheorie</i>	Burgers willen meer staatkundige invloed maar die krijgen ze niet.
10 <i>Sociaal kapitaaltheorie</i> van Putnam	Hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer politiek Vertrouwen.
11 <i>De theorie van de lagere middenklasse</i>	Mensen uit de lagere middenklasse zijn de moderniserings verliezers; voor hen gaan tal van veranderingen te snel en zij hadden minder baat bij de kabinetten-Balkenende

8.1. De theorie van de dramademocratie

De eerste optie ter verklaring van afnemend vertrouwen is de theorie van de dramademocratie, die doorgaans wordt verbonden met het werk van de Belg Mark Elchardus (2002). Volgens deze redenering zouden burgers door *schokkende* gebeurtenissen, die het land stevig in de greep houden, het vertrouwen verliezen in het openbaar bestuur. Die verklaring houdt in dat burgers reageren op de moord op Fortuyn en Van Gogh, waarover uitvoerig bericht is. De (rijks)overheid wordt verantwoordelijk gehouden voor het plaatsvinden van deze gebeurtenissen en heeft blijkbaar niet alles in de hand op veiligheidsgebied. Je kunt deze redenering doortrekken naar onderdelen van de risicomaatschappij (Beck), zoals de vuurwerkramp in Enschede, de cafébrand in Volendam, de dijkdoorbraak in Wilnis, dierziekten als mkz, de vogelgriep of het blauwtongvirus.

Inderdaad is gebleken dat grote gebeurtenissen of affaires invloed hebben op oordelen over de overheid. De verklaring dat schokken burgers het vertrouwen doet verliezen en dat Nederland dus in die zin een *Fortuyn-effect* heeft gekend, kan echter in de prullenmand (Dekker & Van der Meer, 2004). 'Schokken' hebben slechts een tijdelijk negatief effect op vertrouwen, als ze al een effect hebben. Kijk naar België. Een tijdje na de *affaire-Dutroux* (ontvoering van meisjes door Mark Dutroux) herstelde het politiek vertrouwen in België weer. 'Shockerende' gebeurtenissen doen dus wel wat met vertrouwen maar als interpretatiekader voor een *langjarige* vertrouwensval bevredigt deze interpretatie de auteurs uit *'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'* niet. Bovendien geldt het argument dat er ook vóór 2000 schokkende gebeurtenissen plaatsvonden en toen bleek die vertrouwensval niet. Het vertrouwen in het openbaar bestuur kelderde bijvoorbeeld in 1953-1954 niet zwaar en definitief als gevolg van de watersnoodramp in Zeeland of door latere rampen, rellen of gijzelingen, zoals de Bijlmerramp. Het moet dus om iets anders gaan.

8.2. Mediaberichtgeving gericht op incidenten

We komen bij een verklaring die enigszins tegen de vorige aanligt: de mogelijkheid van de *mediacratie* die elk 'faux pas' in bestuurlijk handelen uitvergroot tot een schandaal of crisis, en opsmukt, waardoor vertrouwen zou dalen. Het gaat hier niet om de rapportage en uitvergroting van schokkende incidentele gebeurtenissen maar ook om de stroom aan berichtgeving over verschillen van mening binnen fracties, echte of vermeende uitglijders, politiek relevant gemaakte incidenten, kritiek van parlementaire enquêtecommissies, corruptie en fraude (o.a. Pharr, 2000: 199; Elchardus en Smits, 2002; Newton, 2006). De redenering is als volgt. Er zou

sprake zijn van toenemend parlementair activisme in de vorm van Kamervragen en spoedeisende debatten, waarover vooral in de media zou worden bericht. De berichtgeving neigt steeds meer naar sensatie en infotainment. Hypes zijn niet van de lucht (Vasterman, 2004). Dat geeft een vertekening van aanvaard beleid en wat de overheid aan succes boekt. Media berichten niet over 80 % van het beleid dat steun heeft en aanvaard wordt maar vooral over de 20 % aan controverses, zoals asielzaken, bouwfraude, voetbalhooligankwesties, ruzies in kabinetten of scheve schaatsen van bestuurders. NOVA geeft geen representatief beeld van wat in Den Haag gebeurt en dag- en weekbladen evenmin. En berichten worden gebracht met urgentie. Den Haag Vandaag journaliste Wouke van Scherrenburg staat hiervoor model. Zij stelde wel vragen van het soort: 'Dit verschil van mening kan tot een crisis leiden', en 'Weet u wel dat u daarmee het kabinet ten val kunt brengen?'. Dergelijke mediaberichtgeving zou negatief inwerken op politiek vertrouwen.

Journalistiek metafooronderzoek toont inderdaad dat *oorlogsmetaforen* in politieke berichtgeving domineren - getuige woorden als 'onder vuur liggen' en 'verdediging' - en *racemetaforen* getuige 'wie wint het en wie verliest'. Berichtgeving gaat inderdaad niet zelden over vraagstukken die tot incident worden 'gebombardeerd'. En er zijn aanwijzingen dat burgers met een mediavorkeur voor commerciële tv-zenders en op sensatie gerichte programma's een wat lager politiek vertrouwen zouden hebben. Maar daarmee is nog geen oorzakelijk verband gevonden tussen mediaberichtgeving en vertrouwensverlies specifiek vanaf 2001. Berichtgeving over bijvoorbeeld bijbanen van Brinkman en Bolkestein (de *Els-brief*) dateren van voor 2001. Het jaar 2001 en 2002 kan onmogelijk als een breuk in de berichtgeving gezien worden. Aldus maken wij ook op uit de rapportages in 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'.

Conclusie: voor deze theorie ter verklaring van de vertrouwensval bestaat inmiddels dus nog niet voldoende bewijs. Deze verklaring heeft als groot nadeel dat deze de vertrouwensval na 2001 niet verklaart. Immers, ook in de jaren tachtig en negentig nam het parlementair activisme als toe en werd volop bericht over incidenten of werden incidentele zaken opgeblazen en uitvergroot. Deze verklaring is dus niet overtuigend (zie ook Van der Brug en Van der Eijk, 2005; Brants en Van Praag, 2005; Newton, 2006).

8.3. De bestuurlijke prestatietheorie

De derde theorie ter verklaring van afnemend vertrouwen is de bestuurlijke prestatietheorie, die te linken is aan studies van de Belg Steven Van de Walle. De rijksoverheid zou qua dienstverlening minder presteren en daardoor zou het vertrouwen van burgers in overheidsinstuties dalen. Dit is een verklaring die veel aanhang heeft onder bestuurders. De gedachte is dat als er nou nog maar beter gepresteerd wordt, en dat zichtbaar wordt dan zal het vertrouwen terugkomen. Meer benchmarking is dus nuttig.

Naar deze verklaring is onder meer door Steven Van de Walle onderzoek gedaan. Resultaat: ook deze theorie houdt geen stand. Bestuurders en anderen die dit idee aanhangen hebben geen gelijk. Veel burgers zijn namelijk tevreden over het reguliere functioneren van gemeentelijke dienstverlening en daar hebben ze ook het meest mee van doen. De rijksoverheid doet het ook 'goed tot redelijk', als je even niet kijkt naar verdelingsvraagstukken zoals inkomenspolitiek, waar soms wel gemor over ontstaat. De belastingdienst, de Informatiebeheer Groep en andere zbo's als Staatsbosbeheer, het Kadaster functioneren redelijk, zoals evaluaties en visitaties ook aantonen. De ombudsman heeft wel kritiek op de IND maar grosso modo kan de prestatietheorie toch niet goed onderbouwd worden. De meeste burgers hebben overigens niet of nauwelijks met de rijksoverheid van doen om daarop kritiek te hebben.

Deze verklaring snijdt derhalve ook geen hout om dalend vertrouwen in landen als België en Nederland te verklaren.

8.4. De economische prestatietheorie

Een variant op de prestatietheorie is de economische prestatietheorie. De redenering luidt: als het kabinet een goed economisch beleid voert, dan bevordert dat het vertrouwen en als de economische conjunctuur tegenzit en het kabinet er weinig aan kan doen, daalt het vertrouwen. Het lijkt er wel op dat vertrouwen groter zal zijn bij een sterke conjunctuur maar weinigen geloven dat een kabinet bij machte is om een conjunctuur om te buigen of zelfs maar wezenlijk bij te buigen.

Hoewel J.P. Balkenende en andere ministers de burgers hebben willen doen geloven dat hun economische politiek deugt, veel burgers geloven nauwelijks dat Nederland alleen wezenlijk invloed kan hebben op de economische ontwikkeling in de wereld.

Ook deze theorie voeren we dus af, op grond van onze bundel. Geen vertrouwensherstel door voortzetting of wijziging van de economische kabinetspolitiek dus.

8.5. De theorie van de gestegen en stijgende verwachtingen

We komen bij de volgende theorie, de vijfde. Dat is de internationaal bekende theorie van de gestegen verwachtingen ('rising expectations'). De verwachtingen van burgers over de overheidsprestaties zouden gestegen zijn en inmiddels groter zijn dan de (rijks)overheid kan waarmaken. De prestaties blijven achter bij de verwachtingen en dat zou leiden tot vertrouwensverlies. Deze redenering wordt vaak onderbouwd met onderzoek van Ronald Inglehart naar verschuivende waardenorientaties, in het bijzonder de ontwikkeling naar meer postmaterialisme. De waarden en normen zouden zo zijn veranderd en gericht geraakt op ontplooiing en emancipatie onder de bevolking (postmaterialisme) dat mensen minder bereid zijn vertrouwen te 'schenken'. Vertrouwen moet je verwerven, moet je winnen.

Wat van deze theorie te denken? Het is inderdaad zo dat in diverse West-Europese landen burgers meer in postmaterialistische zin zijn opgeschoven maar toen was Nederland nog een *high-trust country*. Nederlanders zijn niet eerst in 2001 postmaterialistischer geworden, het moment van intrede van de vertrouwensval. Deze verklaring bevredigt dus ook niet helemaal. Hoewel houdingen in Nederland richting postmaterialisme zijn veranderd, kan deze theorie misschien wel iets maar als geheel toch onvoldoende verklaren, aldus de auteurs in 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'.

We staan qua verklaringen dus nog steeds met vrijwel lege handen. Dat zal niet zo blijven.

8.6. Kritiek op de beleidsinhoud: wat het kabinet voorstelt en doet

We komen bij de zesde mogelijke verklaring voor dalend vertrouwen: de kritiek op de beleidsinhoud van de kabinetten-Balkenende in de periode 2002-2006. Daarbij zullen we het consumentenvertrouwen in de economie betrekken.

De redenering in een SCP-rapport '*De sociale staat van Nederland*' is, gebaseerd op cijfers, dat de opeenvolgende kabinetten na begin 2002 de hoofdschuldige zijn voor vertrouwensverlies met enkele tientallen procenten: de kabinetten-Balkenende hebben een aantal besluiten genomen, gedragen door parlementaire meerderheden, die niet de steun hadden van veel burgers. De kabinetten maakten de staat schraler, het leven direct of indirect duurder en ze brachten meer onzekerheid. Waarom al die aanpassingen in het onderwijs? Waarom al die marktwerking aangeprezen zonder een spoor van aarzeling terwijl burgers zien dat marktwerking niet overal nuttig is of prijsverlagend werkt? Waarom die al maar groeiende EU zonder een spoor van reflectie op de voor- en nadelen? Waarom wil het parlement een maatschappelijke discussie over de EU en daar dan toch op terugkomen? Waarom naar Uzurgan terwijl de ouderen 'pijamadagen' hebben en op de verpleeghuizen gekort wordt?

Wat toont onderzoek? In de jaren negentig was het vertrouwen in het openbaar bestuur nog groot, mede omdat het vertrouwen in de paarse kabinetten zeer groot was. Vanaf begin 2002, het aantreden van het eerste kabinet-Balkenende, daalde de tevredenheid over de regering

sterk en die daling liep door, hield dus aan. Het SCP stelde dit vast. Het gevoel bij velen was, aldus het SCP: 'Den Haag besluit tot de verslechtering van ons leven'.

De belevingsmonitor van het kabinet-Balkenende II bevestigt de uitkomst in 2003, waarna de omvang van het vertrouwen zich in latere jaren bevindt op rond eenderde van de bevolking. De kritiek vinden we in brede delen van de samenleving maar vooral in linkse kringen en onder de lagere middenklasse en lagere inkomensgroepen. We komen daar in par. 9.11 op terug.

Ergo, de plotselinge daling in het vertrouwen is een reactie op het optreden van de kabinetten-Balkenende (zie o.a. Van Praag en Van der Brug in *'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'*). Hoe dat beleid dan verder te kenschetsen is iets voor de discussie. Maar duidelijk is dat veel burgers geen voordelen zagen of verwachtten van veranderingen zoals de toenemende marktwerking en de vergroting van de EU. Het leven wordt er duurder op en wat de overheid te bieden heeft, verschaalt.

Omdat vastgesteld is dat er een relatie is tussen *consumentenvertrouwen* in de economie en vertrouwen in politieke democratische instituties (Van de Walle, 2004), is de vraag of het consumentenvertrouwen wel of niet versterkend heeft gewerkt op het dalende politiek vertrouwen in de periode dat de kabinetten-Balkenende in functie waren? Dat blijkt inderdaad het geval. De periode 2000-2004 blijkt inderdaad tevens de tijd dat het consumentenvertrouwen sterk terugliep (Prast, Mosch en van Raaij, 2005: 62). Het dalend consumentenvertrouwen zou dus eerder als een versterker dan als een rem op het vertrouwen in de rijksoverheid gewerkt. Bekijken we echter de internationale trend naar dalend vertrouwen in de overheid dan valt het op dat sprake is van een dalend vertrouwen in regering en breder in traditionele instituties, zoals rechtbanken. Dalend consumentenvertrouwen lijkt een daling in het vertrouwen in rechtbanken of politieke partijen niet te kunnen verklaren. Dat zou ook niet 'logisch' te begrijpen zijn (zie ook Pharr & Putnam, 2000: 173 e.v.).

8.7. De stijl van bestuurders en politieke representanten

We komen nu bij een zevende theorie, de stijl van bestuur, bestuurders en politici. Het gaat volgens deze verklaring, die we aantreffen in studies van Paul Dekker en het SCP, niet alleen om wat besturen willen maar ook hoe ze zich opstellen naar de bevolking of delen daarvan. Oriënteren bestuurders zich aan en naar elkaar en verschuilen ze zich onder de Haagse kaasstolp, of willen ze luisteren naar burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties, en willen ze kijken naar maatschappelijke problemen? Bestuurders en andere representanten moeten ontvankelijk zijn voor wat leeft in de leefwereld van burgers. Zien politici en bestuurders stelselmatig zaken over het hoofd dan kan dat het vertrouwen ondermijnen, volgens deze redenering. Is daar bewijs voor gevonden? Inderdaad. *'Bouwen aan vertrouwen'* laat zien dat dit een *duidelijke* verklaring is voor gedaald vertrouwen, naast de kritiek op het beleid. Dekker helpt ons hier. En eigenlijk verrast dat niet zo. Fortuyn agendeerde thema's zoals de handhavingproblematiek en gedoogbeleid, de hier en daar verloederende oudere stadswijken, de hier en daar verschralende zorg, en de wenselijkheid van het 'teruggeven' van de scholen aan de leerkrachten. Niet alles van die agenda is al voldoende aangepakt. Minister Winsemius gaf het recent nog eens aan voor de wijken- en buurtenproblematiek. Dus blijven tal van mensen die zich herkenden in Pim's agendering wat mokken.

Tussenconclusie: Daarmee hebben we twee wezenlijke verklaringen voor de vertrouwensval te pakken: maatschappelijke kritiek op de beleidsinhoud van de kabinetten - Balkenende en op de beleidsstijl van vooral 'Haagse' politici. Wil er veel meer vertrouwen in het openbaar bestuur komen onder de bevolking dat zal hierop moeten worden ingespeeld. Het kabinet - Balkenende-Bos-Rouvoet zou een aanzet daartoe ook ondernemen door middel van de luistercampagne: de zgn. 100 dagen - operatie.

8.8. De theorie van gebrekkig leiderschap

Een achtste verklaring voor de vertrouwensdaling ligt tegen de zo juist genoemde stijltheorie aan. Het betreft niet de matige responsiviteit van politici maar de pragmatiek in het dagelijks

bestuur waarin leidinggevend verval. Er wordt door mensen als burgemeester en oud-Kamerlid Gerd Leers en oud-minister Bram Peper meer *inspirerend leiderschap* gevraagd van kabinetten, andere bestuursorganen en individuele bestuurders (zie ook Korsten en Leers, 2005). Bestuurders en vooral een premier moeten met *een verhaal* komen over de toekomst van het land, over wat op ons afkomt, over waar Nederland heen kan of moet. Het gaat om visie, om inspireren, om begeistere door politieke leiders, om de mensen op een overtuigende manier mee te krijgen. Dat moet niet door machogedrag, niet door lijstjes met puntjes zoals een 'koud' regeerakkoord maar door speeches, door meeslepende betogen.

Overigens er is ook een andere reden voor een verhaal van de leider: de prioriteiten van bestuursorganen zijn lang niet altijd meer duidelijk en er ontstaat door de enorme hoeveelheid beleid onoverzichtelijkheid. Wie met een verhaal over de koers komt, kan bestuur weer overzichtelijk maken en ook prioriteiten aangeven aan de thema's van morgen in plaats van aan crisisbeheersing te doen. De begeestering gaat dus ergens over. Het is geen trucje. Dergelijke verhalen bleven de laatste jaren (2000-2005) uit terwijl ze zo hadden kunnen opluchten. Wat zich teveel van leiders meester maakt is tactiek, zich niet verroeren.

Wat is deze verklaring waard? Onderzoek van het SCP toont inderdaad dat een groot deel van het volk snakte en snakt naar meer leiderschap en inspiratie. Wat we echter toch nog niet zeker weten is of dat het politiek vertrouwen herstelt. Leiderschap etaleren in een poging beleid dat onder vuur ligt te verdedigen, is ook niet alles.

Deze leiderschapsthese is dus ook te relativiseren. Weinigen in de bundel '*Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*' gaan op deze toer. Er is (nog) te weinig empirische basis voor deze verklaring.

8.9. Staatkundige invloedstheorie: te weinig invloed

De volgende theorie is de invloedstheorie. Willen burgers nou dat hun opvattingen opgepakt worden over waar ze in het dagelijks leven tegenaan lopen en wat hen raakt in de beurs, of is het zo dat ze invloed willen in staatkundige zin? Is voor burgers de portemonnee en wat gebeurt met huren, hypotheekrente, scholen en welke ontslagrechtsspositie ze in een bedrijf houden belangrijker dan staatkundige invloed of niet? Zijn ze bereid vertrouwen te schenken als ze de burgemeester kunnen kiezen of de minister-president? Het ontbreken van die mogelijkheid frustrereert hen dat zo dat het vertrouwen afneemt? Burgers staan naar eigen zeggen teveel aan de kant.

We vinden inderdaad wel aanwijzingen dat burgers meer invloed in het openbaar bestuur wensen, zoals de wens tot het kiezen van een burgemeester. Dat blijkt al vele decennia uit onderzoek. Alleen het lukt kabinetten niet om dat er door te krijgen ('nacht van Van Thijn') of men is intern verdeeld of het heeft een lage prioriteit. Frustrereert dit burgers en is dit een zodanig gewichtig punt dat daardoor het vertrouwen afneemt? Nu is voorzichtigheid aan de orde. Hier verschillen auteurs wat van mening. Volgens Van Praag (2006) zou een referendum bij kunnen dragen aan vertrouwensherstel. Maxime Verhagen is daarentegen bekend van de stelling: in Frankrijk kennen ze al referenda en daar is het vertrouwensprobleem niet weg. Het referendum is dus niet de goede remedie.

De bundel toont ons dat meer referenda als *enig* middel vermoedelijk zeker niet de goede remedie zijn tegen vertrouwensverlies gezien de verklarende kracht van vertrouwensverlies van kritiek op de beleidsinhoud en de gebrekkige politieke stijl van politici en bestuurders, zoals die uit SCP-onderzoek blijkt (o.a. Dekker, 2006).

8.10. Gebrekkig sociaal kapitaal beïnvloedt politiek vertrouwen negatief

De tiende theorie staat op naam van Robert Putnam en betreft de hoeveelheid sociaal kapitaal in een samenleving. Die theorie luidt, in navolging van Putnam, die er boeken over schreef als 'Bowling Alone' en met zijn theorie ook Nederland aandeed: 'hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer politiek vertrouwen'; 'hoe minder sociaal vertrouwen, hoe minder politiek vertrouwen'.

Putnam zei het al eens ongeveer zo: zeg me hoeveel mensen in uw land naar de kerk gaan, lid zijn van sport- en andere vrijwillige verenigingen en betaald werken en ik zeg u hoe het staat met het politiek vertrouwen.

Dat klonk goed maar is het waar? Vertrouwen Nederlanders elkaar minder dan pakweg 30 jaar terug? Dat gaat te ver. Ondanks het afbrokkelen van de verzuiling en de terugtred van het traditionele maatschappelijk middenveld, is er nog steeds een uitgebreide participatieve structuur in Nederland. Nederland kent tal van tussenorganisaties, dus vrijwillige organisaties en verenigingen. Van Natuurmonumenten tot Greenpeace. En ook steeds meer wat Duyvendak noemt: lichte gemeenschappen, waar je makkelijk lid van bent via internet. Nee, sociaal vertrouwen is wel kritisch in het oog te houden en je kunt er en moet er – zeggen we Winsemius en zijn WRR-rapport over *‘Vertrouwen in de buurt’* na – zeker aan werken maar voor dalend politiek vertrouwen biedt het maar een beetje verklaring. Het verklaart iets: steeds weer blijkt dat hoe meer burgers qua betaalde arbeid, vrijwilligers en sport beoefenen deelnemen aan het maatschappelijk verkeer en hoe meer het hen qua zingeving voor de wind gaat, hoe positiever ze zijn over overheidsinstituten. Dat bleek al in 1970 en nu nog. Maar de samenhang is beperkt. Deze theorie houden we dus een beetje ‘in ere’ maar het is niet de kern van de zaak waar we het hier over hebben.

8.11. Bij wie minder vertrouwen: de lagere middenklasse?

De elfde en laatste theorie: is het afnemend vertrouwen misschien toch een sociale klassenkwestie? Het vertrouwen in het openbaar bestuur is niet gelijk verdeeld onder de bevolking. Philip van Praag laat zien dat het vertrouwen van zowel hoger als lager opgeleiden in regering en parlement gedaald is maar zich al jaren onder lager opgeleiden op een *lager* niveau bevindt dan onder hoger opgeleiden. Het grootste wantrouwen blijkt bij de lager opgeleiden, en een deel van de onkerkelijke middenklasse te vinden. Daar is de opkomst bij verkiezingen ook laag, menen Bovens en Wille (2006; zie ook Bovens, 2006).

Voor de theorie van vertrouwensverlies onder in elk geval ook de lagere middenklasse zijn wel aanwijzingen gevonden. De WRR wees er in het rapport *‘Vertrouwen in de buurt’* al op het vertrouwen in de overheid de afgelopen tijd minder werd in tot dan toe betrekkelijk homogene middenstandswijken en arbeidersbuurten. Het zijn de *moderniseringsverliezers*. Hun wijken raken verouderd, er is hier en daar verloedering en onveiligheid. Voor deze bewoners gaan de veranderingen, verbonden met de uitbreiding in de EU, de globalisering en de keuzemaatschappij, te snel. Hier is onbehagen te vinden, dat ook Fortuyn aanboorde.

Deze verklaring komt niet specifiek aan bod in het boek *‘Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur’*. Het lijkt echter wel een plausibele verklaring naast andere (de beleidsinhoudskritiek en de kritiek op de stijl van besturen, en in lichte mate de sociaal kapitaaltheorie). Het zijn de lagere inkomens- en opleidingsniveaus die niet echt opschoten met het beleid van de centrum-rechtse kabinetten-Balkenende. Deze groep is echter niet groot genoeg om de gehele terugval in vertrouwen in het openbaar bestuur te verklaren. Hoewel tweederde van de bevolking in de periode waarop het onderzoek zich richt weinig tot geen vertrouwen heeft, kan niet gezegd worden dat tweederde ook behoort tot de lagere middenklasse.

9. Conclusie over verklaringen

Welke verklaringsrichtingen hebben (geen) betekenis?

Wat levert de beschouwing over verklaringen van de daling in vertrouwen in de (rijks)overheid nu op? We kunnen, uitgaande van een analyse gericht op de periode 2000-2005 enkele verklaringen afvoeren. Er is geen voldoende bewijs dat dalend vertrouwen in de (rijks)overheid toe te schrijven is aan:

- de dramademocratie van persrapportages over schokkende gebeurtenissen (Elchardus);
- aan de opstelling van de persmedia die frequent kritisch berichten over incidenten en zaken opkloppen en niet berichten over beleid dat steun vindt of succesvol zijn;

- aan de bestuurlijke prestatietheorie (Van der Walle),
- aan de economische prestatietheorie;

We kunnen ook niet stellen dat de waarden in de samenleving zodanig zijn veranderd dat de verwachtingen de geleverde prestaties ver overschrijden en het dalend vertrouwen zonder meer hieruit verklaard kan worden.

Verklaringen die er wel toe doen zijn:

- de theorie van de beleidskritiek op de eerste drie kabinetten-Balkenende;
- de theorie van de lagere middenklasse, die kritiek hebben op het beleid en die zich mede door het handelen van de kabinetten-Balkenende als moderniseringsverliezers beschouwen; zij merken dat de verzorgingsstaat gestript wordt;
- de theorie van de te kort schietende, onvoldoende responsieve politiek-bestuurlijke stijl van kabinetten en ministers;
- enigszins maar beperkt: de theorie van sociaal kapitaal.

Figuur 2: Verklaringen voor afnemend vertrouwen in de (rijks)overheid op basis van 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'

Verklaringen	Toelichting	
1 <i>Dramademocratie</i> : schokkende gebeurtenissen zijn de oorzaak	Vertrouwensdaling is een reactie op schokkende gebeurtenissen	Gaat <u>niet</u> op. Schokken geven slechts tijdelijk effect.
2 <i>Mediaberichtgeving</i> gericht op incidenten	Hoe meer verslaggeving over incidenten en opgeklopte berichtgeving, hoe lager vertrouwen	Nog <u>niet</u> bewezen.
3 <i>Prestatietheorie</i> van Van de Walle: overheid presteert te weinig	Hoe meer kritiek op prestaties, hoe minder vertrouwen	Gaat <u>niet</u> op. Burgers ervaren te weinig de rijksoverheid zelf
4 <i>Economische prestatietheorie</i> : economische politiek blijft achter	Hoe beter economisch beleid, hoe meer politiek Vertrouwen.	Gaat <u>niet</u> op. Burgers achten de invloed van economische politiek in wereldverband beperkt. Consumentenvertrouwen wel van belang.
5 Verwachtingen en de culturele veranderingstheorie van Inglehart	Stijgende verwachtingen t.a.v. prestaties waarbij overheid achterblijft	Gaat <u>beperkt</u> op. Postmaterialisme schrijdt inderdaad geleidelijk voort maar is zo omvangrijk nog niet geworden.
6 <i>De beleidskritiektheorie</i> : Dekker	Het beleid van de kabinetten-Balkenende beviel een aantal burgers niet.	Heeft verklarende kracht.
7 <i>De stijl van politiek bedrijven</i> : politici niet responsief genoeg voor wat op de agenda staat bij burgers; Dekker	Meer ontvankelijk zijn voor leefwereld van burgers en portemonneekwesties	Heeft verklarende kracht
8 Theorie van <i>gebrekkelig leiderschap</i> : Leers/Korsten	Vertrouwen krijg je niet geschonken maar moet je winnen. Begeestering, visie	Wel leiderschap gewenst maar of het dan vertrouwen herstelt? Empirische onderbouwing dun
9 <i>Staatkundige invloedstheorie</i>	Burgers willen meer staatkundige invloed	Verklarende kracht zeer <u>beperkt</u> .
10 <i>Sociaal kapitaaltheorie</i> van Putnam	Hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer politiek vertr	<u>Heel beperkte</u> verklarende kracht. Sociaal vertrouwen is <u>al groot</u>
11 <i>De theorie van de lagere middenklasse</i>	Mensen uit de lagere middenklasse zijn de moderniseringsverliezers; voor hen gaan tal van veranderingen te snel en zij hadden minder baat bij de kabinetten-Balkenende	Gedeeltelijk, enigszins.

Beïnvloedbaarheid van vertrouwen in de overheid

De genoemde verklaringen kunnen samen o.i. veel verklaren. Het is goed aan te tekenen dat er niet slechts een oorzaak voor de vertrouwensval is. Een deel van de verklaringen impliceert dat een kabinet op vertrouwen invloed kan uitoefenen, namelijk door een responsieve stijl en dus door de aansluiting op voorkeuren in de samenleving niet te verliezen, en de beleidsinhoud in overeenstemming te brengen met die samenleving of grote delen daarvan.

Is er nu sprake van een probleem dat rond 2006 nog leeft in kabinetskringen? Volgens het kabinet-Balkenende II was vertrouwensherstel een opdracht en ook volgens de rapporteurs uit de Nationale conventie (2006). Het grote vertrouwensverlies wordt niet acceptabel geacht. Dus is het nodig naar maatregelen te kijken.

Het kabinet-Balkenende-Bos-Rouvoet heeft enkele stappen in de richting van vertrouwensherstel gezet maar ook enkele niet. Het kabinet-Balkenende deed een poging tot luisteren (100 dagen-plan), het probeerde 'socialer' uit de hoek te komen en het kwam met een plan tot vorming van zogenaamde prachtwijken. Of het genoeg is, moet blijken? De economische conjunctuur is nog goed, het consumentenvertrouwen groot, maar het kabinet wijzigt het beleid van vorige kabinetten niet op alle punten en niet in alle opzichten wezenlijk (o.a. niet door in Irak te blijven; wel m.b.t. de generaal pardon-regeling; wat op onderwijs gebied gebeurt is afwachten) en trotseert meerderheden in de samenleving door geen referendum over het EU-verdrag toe te staan, en naar verwachting door de militaire missie over Uruzgan voort te zetten.

Zijn de voorstellen van de Nationale conventie nog van grote betekenis?

Het eindrapport van de conventie maakt gewag van voorstellen voor vertrouwensherstel maar in feite zijn veel maatregelen wel de moeite waard maar voor vertrouwensherstel niet zo van betekenis. Bijvoorbeeld, of een Eerste Kamer een terugzendrecht krijgt voor wetsvoorstellen, och het is niet onverstandig dat te doordenken maar voor het vertrouwensherstel maakt het niet zoveel uit. De conventie schoot tekort in fundamentele kracht om het vertrouwensherstel naderbij te brengen.

10 Reflectie op 'Bouwen aan vertrouwen'

Staan we alleen in deze verklaring? Toen het boek 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur', waarin we de verklarende theorieën hadden genoemd (Korsten en De Goede, 2006: 9-31) al gedrukt was, kregen we de beschouwing van Mark Bovens en Anchrít Wille onder ogen, verschenen in Bestuurskunde 2006, nr. 6. Ook zij gingen in op de verklaring voor de vertrouwensval en komen tot de conclusie dat vooral de kritiek op het optreden van de kabinetten-Balkenende de meest duidelijke en onomstreden verklarende factor is voor de daling in het vertrouwen in de overheid. Balkenende c.s. deden te veel dat niet gewenst werd en afgekeurd werd door een groot deel van de bevolking resp. slaagden er niet in om de bevolking te overtuigen van de juistheid van die politiek. Of ook het kabinet-Balkenende-Bos-Rouvoet zoveel kritiek ten deel valt dat dit negatief inwerkt op een voortzetting van vertrouwen op een laag niveau of dat vertrouwensherstel optreedt, is afwachten.

Heeft onze exercitie enige prescriptieve betekenis? Onze exercitie, gebaseerd op '*Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*' en dus op de studies waarover daarin verslag is gedaan, luidt dat meer vertrouwen in de rijksoverheid ontstaat, onder de volgende condities:

1. het kabinetsbeleid moet beter (o.a. minder marktwerking, meer oog voor dreigende negatieve effecten van marktwerking; meer oog voor wat wel is aangeduid als communautair denken; minder blind internationalisme);
2. de stijl van kabinet en individuele ministers moet responsiever door onder meer verbindend leiderschap, en pogingen om de agenda tussen samenleving en politiek meer gelijk te maken en voorkeuren met elkaar in overeenstemming te brengen; en
3. het is bovendien nodig het sociale vertrouwen in buurt en wijken op peil te blijven houden: want hoe meer sociaal vertrouwen, hoe meer politiek vertrouwen.

Daarnaast speelt het consumentenvertrouwen in de economie een zekere rol. Stijgt dat, dan zal dat waarschijnlijk een positieve invloed hebben op het vertrouwen in het kabinet, echter niet zonder meer op toenemend vertrouwen in alle politiek-bestuurlijke instituties.

Ondanks deze vaststellingen is meer onderzoek nodig.

- 1) De vraagstellingen in sommige onderzoekingen naar vertrouwen zijn slechts beperkt. Dat geldt ook voor de analyse van politiek vertrouwen in het kader van SCP-rapportages.⁴

⁴ Aldus ook Paul Dekker in een debat naar aanleiding van 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur'.

- 2) Over de invloed van mediaberichtgeving over schokkende gebeurtenissen en van opgeklopte berichtgeving op houdingen en opvattingen van burgers, met name op het vlak van politieke vertrouwen, weten we nog te weinig.
- 3) Een positieve factor die van invloed is op het vertrouwen in een kabinet lijkt consumentenvertrouwen (Prast e.a., 2005). Dat is ten dele een exogene factor voor kabinetten die vertrouwensherstel nastreven. Opvallend is overigens dat deze factor in 'Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur' maar beperkt aan de orde is geweest. Onder de auteurs was het aantal economen dan ook zeer gering.
- 4) Onzeker is wat de gevolgen zijn voor de politieke democratie indien het vertrouwen in de (rijks)overheid meer blijvend op een laag niveau zou blijven.

Literatuur

- Aarts, K. en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa – Het referendum over de Nederlandse Grondwet*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Aarts, K., *Dwarse kiezers*, Universiteit Twente, Enschede, 2005.
- Ankersmit, F., *Het neoliberalisme is te slordig*, in: *De Volkskrant*, 22 april 2006.
- Ankersmit, F., *Kluitjesvoetbal in het centrum lokt politieke extremen uit*, in: *De Volkskrant*, 3 nov. 2007.
- Ankersmit, F.R. & H. te Velde (eds.), *Trust: cement of democracy?*, Peeters, Leuven, 2004.
- Arts, W., J. Hagenaars & L. Halman (eds.), *The Cultural Diversity of European Unity*, Brill, Leiden, 2003.
- Beck, U., *Risk Society - Towards a New Modernity*, Sage, Londen, 1992.
- Beugelsdijk, S., *Neerlands sociale kapitaalbalans*, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D18-20.
- Beugelsdijk, S., *Strike*, in: *ESB*, 1 febr. 2002, p. 95.
- Beunders, H., *Publieke tranen*, Uitgeverij Contact, Amsterdam, 2002.
- Beus, J. de, *Teveel transparantie werkt niet, laat politici de ruimte*, in: *NRC*, 24 juni 2006.
- Beus, J. e.a., *Doorbreek de vicieuze cirkel van ontevreden kiezers en onzekere gekozenen*, in: *NRC*, 28 jan. 2006.
- Blokland, T., *Robert Putnam: over de waarde van sociaal kapitaal*, in: *Facta*, 2001, nr. 4, pp. 10-14.
- Blokland, T., *Waarom de populariteit van Putnam zorgwekkend is*, in: *Beleid en Maatschappij*, 2002, nr. 2, pp. 101-110.
- Boekbespreking van *Bowling Alone*, in: *Acta Politica*, 2000, pp. 459-462.
- Boggs, C., *Social capital and political fantasy: Robert Putnam's Bowling alone*, in: *Theory and Society*, 2001, pp. 281-297.
- Bok, D., *Measuring the performance of government*, in: Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), *Why people don't trust government*, Harvard UP, Cambridge, Mass., 1997, pp. 55-75.
- Bos, W., *Dit land kan zoveel beter*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2006.
- Bovens, M., *Beste remedie tegen vertrouwenscrisis: maak de leefomgeving veilig, overzichtelijk en vertrouwd*, in: *NRC*, 31 dec. 2005.
- Bovens, M., *De diplomademocratie*, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 33, 2006 (a), nr. 4, pp. 205-219.
- Bovens, M., *De groeiende kloof in de diplomademocratie*, in: *NRC*, 9 dec. 2006 (b).
- Bovens, M., *De verspreiding van de democratie*, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 32, 2005, nr. 3, pp. 119-128.
- Bovens, M., *Het vertrouwen in de overheid is terug*, in: *Staatscourant*, 16 oktober 2007, nr. 200, p. 3.
- Brants, K. & Ph. Van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring – De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2005.
- Brants, K. & Ph. Van Praag, *De media hebben het gedaan*, in: Brants, K. & Ph. Van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring – De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2005, pp.1-20.
- Brants, K. en Ph. van Praag, *De media op het matje (alweer)*, in: *De Volkskrant*, 29 maart 2003.
- Brants, K., *Double bind of de ambivalentie tussen politiek en media*, Leiden, 2000 (oratie).
- Breedveld, W., *De stamtafel regeert*, Het Spectrum, Utrecht, 2005.
- Breeman, G., *Cultivating trust- How do public policies become trusted?*, Leiden, 2006 (diss.)
- Brink, G. van den, e.a., *Beroepszeer, CDA Verkenningen*, Den Haag, 2005.
- Brink, G. van den, e.a., *Mondiger of moeilijker? – Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*, Sdu, Den Haag, 2002.
- Brink, G. van den, *Schets van een beschavingsoffensief – Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2004.
- Brug, W. van der, en C. van der Eijk, *Welke effecten hadden de campagnes nu eigenlijk?*, in: Brants, K. & Ph. Van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring – De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2005, pp. 244-267.
- Carnevale, D., *Trustworthy government – Leadership and management strategies for building trust and high performance*, Jossey-Bass, San Francisco, 1995.
- Chorus, J. en A. Olgun, *In godsnaam – Het jaar van Theo van Gogh*, Contact, 2005.
- Chorus, J. en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn*, Mets en Schilt, Amsterdam, 2002.
- Cohen S.S. & G. Fields, *Social capital and capital gains in Silicon Valley*, in: Lesser, E. (ed.), *Knowledge and social capital*, Butterworth-Heinemann, Londen, 2000, pp. 179-200.
- Commissie publieke dienstverlening, *Om de kwaliteit van de publieke dienstverlening*, Partij van de Arbeid, Den Haag, 2006.
- Coops, R. e.a. (red.), *Een politieke aardverschuiving*, Kluwer, Alphen, 2003.
- Couwenberg, S.W., *Opstand der burgers – De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, *Civis Mundi* jaarboek 2004, Damon, Budel, 2004.
- Cusack, T., *Social capital, institutional structures and democratic performance: a comparative study of German local governments*, in: *European Journal of Political Research*, vol. 35, 1999, nr. 1, pp. 1-34.
- Cvetkovich, G. & R. Löfstedt (eds.), *Social Trust and the Management of Risk*, Eartscan, Londen, 1999.
- D'Hooghe, M. & D. Houtman, *Omstreden instituties - Trends tot de-institutionalisering*, in: *Sociologische Gids*, jrg. 50, 2003, nr. 1.
- D'Hooghe, M., *The intricacy of social capital research*, in: *Acta Politica*, 2002, nr. 4, pp. 419-428.
- Dalton, R. & M. Wattenberg (eds.), *Parties without partisans*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Dalton, R., B.E. Chain & S. Scarrow, *Democratic publics and democratic institutions*, in: Cain, B.E., R. Dalton & S.E. Scarrow (eds.), *Democracy transformed? Expanding political opportunities in advanced industrial democracies*, Oxford UP, Oxford, 2003, pp. 250-275.
- Dalton, R., *Citizen politics in western democracies*, Chatham House, Chatham, 1988.
- Dalton, R., *Democratic challenges, democratic choices – The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford UP, Oxford, 2004.
- Dalton, R., *Political support in advanced industrial countries*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens*, Oxford UP, Oxford, 1999, pp. 57-78.

- Dalton, R., Value change and democracy, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 252-270.
- Dam, M. van, Vertrouwen en stagnatie, in: *De Volkskrant*, 6 jan. 2005.
- Davis, A., *Public relations democracy – Public relations, politics and the mass media in Britain*, Manchester UP, Manchester, 2002.
- Dekker, P. (red.), *Civil society*, SCP, Rijswijk, 1994.
- Dekker, P. (red.), *Niet-stemmers*, SCP, Den Haag, 2002b.
- Dekker, P. (red.), *Politiek cynisme*, Stichting Synthesis, Driebergen, 2006.
- Dekker, P. en A. Burger, Het middenveld in comparatief perspectief, in: *Bestuurskunde*, 2001, nr. 1, pp. 16-26.
- Dekker, P. en J. de Hart, Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer, in: Hooghe, M. (red.), *Sociaal kapitaal en democratie*, Acco, Leuven, 2000, pp. 83-111.
- Dekker, P. en J. de Hart, Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer, in: *Tijdschrift voor Sociologie*, jrg. 20, 1999, nr. 3-4, pp. 304-331.
- Dekker, P. en T. van der Meer, Politiek vertrouwen 1997-2004, in: *TSS (Tijdschrift voor de Sociale Sector)*, dec. 2004, pp. 33-35.
- Dekker, P., Afkeer van de politiek?, in: *Christen Democratische Verkenningen*, 2003, nr. 4, pp. 30-36.
- Dekker, P., C. Maas-de Waal en T. van der Meer, Vertrouwen in de rechtspraak: theoretische en empirische verkenningen voor een monitor, SCP, Den Haag, 2004.
- Dekker, P., Individuele achtergronden van ontbrekend vertrouwen in de regering, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 45-61.
- Dekker, P., L. Halman en T. van der Meer, Ontwikkelingen in politiek en vertrouwen in Europa, 1981-2004, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 61-79.
- Dekker, P., M.A. Lampert en F. Spangenberg, De politieke onvrede van 2002, in: Bronner, F. e.a. (red.), *Jaarboek marktonderzoek 2004*, Vrieseborch, Haarlem, 2004, pp. 67-83.
- Dekker, P., R. Koopmans & A. van den Broek, Voluntary associations, social movements and individual political behaviour in Western Europe, in: Deth, J.W. van (ed.), *Private groups and political life*, Routledge, Londen, 1997.
- Dekker, P., Sterke man wordt salonfähig, in: *Volkskrant*, 25 juni 2005.
- Dekker, P., Sterkere democraten, sterkere democratie? Veranderingen in politieke betrokkenheid en participatie 1970-2000, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 29, 2002a, nr. 2, pp. 55-66.
- Dekker, P., Tussen sociale cohesie en politieke democratie, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D9-11.
- Dekker, P., Vertrouwen in de overheid; een verkenning van actuele literatuur en enquêtegegevens. Tilburg: KUB/Globus, 2001 (working paper).
- Dekker, P., Vertrouwen in de regering: een statistische verkenning van ontwikkelingen en mogelijke verklaringen, SCP, Den Haag, 2005.
- Della Porta, D., Social capital, beliefs in government, and political corruption, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 202-231.
- Denters, B. en P.J.Klok, Politiek vertrouwen en participatie in Enschede na de vuurwerkramp, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 199-213.
- Derksen, W. en J. Nekkers, Probleem van Schiphol is wantrouwen, in: *NRC*, 11 april 2006.
- Deth, J. van, en J.Vis, Regeren in Nederland, Van Gorcum, Assen, 2006.
- Deth, J. van, M. Maraffi, K. Newton & P. Whitley (eds.), *Social capital and European democracy*, Routledge, Londen, 1999.
- Dijkstal, H., Minder beloften, groter vertrouwen, in: *de Volkskrant*, 27 okt. 2005 (lezing voor Forum Wonen)
- Dinther, M. van, Precies de reden waarom ik niet meer stem, in: *de Volkskrant*, 18 januari 2005,
- Dixhoorn, A., De stem des volks – Publieke opinie, opinie-onderzoek en democratie, SCP, Den Haag, 2006.
- Dobbelaere, K. e.a. (red.), *Verloren zekerheid – De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*, Lannoo, Tielt, 2000.
- Donk, W. van de, en F. Hendriks, Bewegingen op het middenveld, in: *Bestuurskunde*, 20001, nr. 1, pp. 4-14.
- Doorn, J.A.A. van, Overvraging van beleid, in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. 7, 1980, nr. 2, pp. 39-50.
- Dunk, Th. von der, *De vader, de zon en de geest van Pim – Nederland in het rampjaar 2002*, Van Gennep, Amsterdam, 2002.
- Duyvendak, J.W. & L. Veldboer (red.), *Meeting Point Nederland*, Boom, Meppel, 2001.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde*, Van Gennep, Amsterdam, 2004.
- Duyvendak, J.W., De gemengde wijk, in: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 1998, nr. 3-4, pp. 14-19.
- Duyvendak, J.W., R. Kleinhans en L. Veldboer, Integratie door differentiatie? – Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen, EUR, Rotterdam, 1999.
- Duyvendak, W. e.a., *Schaduwmacht in de schijnwerpers – Adviescommissies in politiek Den Haag*, Sdu, Den Haag, 2005.
- Easton, D., *A systems analysis of political life*, University of Chicago Press, Chicago, 1965, 1979.
- Edelenbos, J., *Proces in vorm – Procesbegeleiding van interactieve beleidsvorming over locale ruimtelijke projecten*, Lemma, Utrecht, 2000.
- Edelenbos, J., Vertrouwen in interorganisatorische samenwerking, in: *Bestuurswetenschappen*, 2002, nr. 4, pp. 298-323.
- Edwards, B. e.a., *Beyond Tocqueville – Civil society and the social capital debate in comparative perspective*, Tufts University, Londen, 2001.
- Eeten, M. van, *Dialogues of the deaf*, Eburon, Delft, 1999.
- Elchardus, M. en W. Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, VUB Press, 2002.
- Elchardus, M., *De dramademocratie*, Lannoo, Tielt, 2002.
- Engbersen, G. A. Snel en A. Weltevrede, *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam – Een verhaal over twee wijken*, WRR-verkenningen nr. 8, Amsterdam UP, Amsterdam, 2005.
- Engbersen, G. e.a., *Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, Boom, Meppel, 1999.
- Engbersen, G. en R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie*, Boom, Meppel, 1994.

- Engbersen, G., De armoede van sociaal kapitaal, in: Themanummer Sociaal kapitaal ESB, 2004, D12-13.
- Engelen, E.R. en M. Sie Dhian Ho (red.), De staat van de democratie, Amsterdam UP, Amsterdam, 2004.
- Ety, E., Herstel het wantrouwen, in: NRC, 230603.
- Etzioni, A., The good society, in: The Journal of Political Philosophy, vol. 7, 1999, nr. 1, pp. 88-103.
- Etzioni, A., The spirit of community, New York, 1993.
- Etzioni, A., The third sector and domestic missions, in: Public Administration Review, jrg. 33, 1973, pp. 314-323.
- Evers, A. & J. Laville (eds.), The third sector in Europe, Edward Elgar, 2004.
- Flap, H., A. Kumcu & B. Bulder, The social capital of ethnic entrepreneurs and their business success, in: Rath, J. (ed.), Immigrant business on the urban economic fringes, MacMillan, Londen, 1997.
- Flap, H., De theorie van het sociale kapitaal, in: Antropologische verkenningen, jrg. 6, 1987, pp. 14-27.
- Fortuyn, P., De puinhopen van acht jaar Paars, Karakter Uitgevers, 2002.
- Fountain, J.E., Social capital: a key enabler of innovation in science and technology, in: Branscomb, L. & J. Keller (eds.), Investing in innovation, MIT Press, Cambridge, 1997.
- Fukuyama, F., Trust, Simon and Schuster, New York, 1995.
- Fung, A., Empowered participation: reinventing urban democracy, Princeton UP, Princeton, 2004.
- Gelauff, G., Hoe prikkelbaar is de kenniseconomie?, Nijmegen, 2001 (oratie).
- Gemeente Dordrecht, Sturen op vertrouwen - Lessen uit de proeftuin, 2006.
- Gieen, P. en Ph. van Praag, Charme verdrijft onvrede, in: Volkskrant, 18 jan. 2003.
- Gunther, R. e.a. (eds.), Political parties, Oxford UP, Oxford, 2002.
- Hajer, M. & H. Wagenaar (eds.), Deliberative policy analysis: understanding governance in the network society, Cambridge UP, Cambridge, 2003.
- Hajer, M., Politiek als vormgeving, Amsterdam, 2000 (oratie).
- Halman, L. e.a., The European Value Study: a Third Wave, EVS/WORC, Tilburg, 2001.
- Halman, L., De politiek vertrouwen? Waarom zou je? Een empirische analyse in 33 Europese landen, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur, Elsevier, Den Haag, 2006.
- Hardin, R., The public trust, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), Disaffected democracies, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 31-52.
- Hart, J. de (red.), Zekere banden - Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid, SCP, Den Haag, 2002.
- Hart, J. de, Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal, in: Dekker, P. (red.), Vrijwilligerswerk vergeleken, SCP, Den Haag, 1999.
- Hart, P. t, en M. ten Hooven, Op zoek naar leiderschap – Regeren na de revolutie, De Balie, Amsterdam, 2004.
- Heijne, B., Het verloren land – Opmerkingen over Nederland, Prometheus, Amsterdam, 2003.
- Heijne, B., Hollandse horden, in: NRC, 19 nov. 2005.
- Heijne, B., Wie heeft er hier de leiding?, in: NRC, 24 dec. 2005.
- Hemerijck, A. en E. Schrijvers, Den Haag schiet door in het verantwoordelijkheidsdenken, in: Christen Democratische Verkenningen, herfst 2005, pp. 154-166.
- Hendriks, F., Vertrouwen op niveau, in: Bestuurskunde, jrg. 12, mei 2003, nr. 3, pp. 115-123.
- Hendriks, F., Waar kwam de argwaan vandaan?, in: Bestuurskunde, jrg. 15, 2006, nr. 4, pp. 65-78.
- Heymans, J., Het jaar van de waanzin – Opkomst en ondergang van de nieuwe politiek, Sdu, Den Haag, 2003.
- Hilhorst, P., De wraak van de publieke zaak, De Balie, Amsterdam, 2001.
- Hilhorst, P., Het falen van de overheid als bedrijf, in: De Volkskrant, 8 dec. 2001.
- Hilhorst, P., Tupperware-party, model voor emancipatie, in: De Volkskrant, 3 juni 2006.
- Hoedeman, J., Het Beatrix-syndroom, in: De Volkskrant, 22 okt. 2005.
- Holsteyn, J.J.M. van, en C. Mudde (red.), Democratie in verval, Boom, Amsterdam, 2002.
- Holsteyn, J.J.M. van, en J. den Ridder, Alles blijft anders – Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw, Aksant, Amsterdam, 2005.
- Houwelingen, F. van, e.a., De staat van vertrouwen, NSOB, juni 2005.
- Hurenkamp, M. en M. Kremer (red.), Vrijheid verplicht, Van Gennep, Amsterdam, 2005b.
- Hurenkamp, M. en M. Kremer, Verplichte vrijheid is eerder een probleem dan een oplossing – Je moet kunnen kiezen, in: NRC, 22 okt. 2005a.
- Hurenkamp, M., Burgers moeten zichzelf leren redden – Wel zo handig voor de overheid, in: NRC, 24 sept. 2005.
- Hurenkamp, M., Mensen vertrouwen elkaar niet meer, in: De Groene Amsterdammer, 23 nov. 2002, pp. 12-14.
- Inglehart, R. & W. Baker, Modernization, cultural change and the persistence of traditional values, in: American Sociological Review, 2000, pp. 19-51.
- Inglehart, R., Modernization and postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies, Princeton UP, Princeton, 1997a.
- Inglehart, R., Postmodernization erodes respect for authority, but increases support for democracy, in: Norris, P. (ed.), Critical citizens – Global support for democratic governance, Oxford UP, 1999b, pp. 236-257.
- Inglehart, R., The erosion of institutional authority and post-materialist values, in: Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), Why people don't trust government, Harvard UP, Cambridge, Mass., 199b.
- Inglehart, R., Trust, well-being and democracy, in: Warren, M.E. (ed.), Democracy and trust, Cambridge UP, 1999a, pp. 88-121.
- Janssen, J.I.H., Publieke steun voor de Europese Unie – Analyse van de publieke opinie in 12 lidstaten, 1952-1998, Maastricht, 2001 (diss.).
- Jong, Sj. De, Splijtwaak, Prometheus, Amsterdam, 2005b.
- Kaase, M., Interpersonal trust, political trust and non-institutionalized political participation in Western Europe, in: West European Politics, jrg. 22, 1999, nr. 3, pp. 1-21.
- Katz, R.S., P. Mair e.a., The membership of political parties in European democracies, 1960-1990, in: European Journal of Political Research, 1992.

- Kennedy, J., *De deugden van een gidsland – Burgerschap en democratie in Nederland*, Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Kleinnijenhuis, J. e.a., *De puinhopen in het nieuws – De rol van de media bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002*, Kluwer, Deventer, 2003.
- Kleinnijenhuis, J., O. Scholten e.a., *Nederland vijfstromenland – De rol van de media en stemwijzers bij de verkiezingen van 2006*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2007.
- Klingemann, H.-D., *Mapping political support in the 1990s: a global analysis*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic governance*, Oxford UP, 1999, pp. 31-57.
- Korsten, A. en P. de Goede, *Bouwen aan vertrouwen: vragen en antwoorden*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006a, pp. 1-31.
- Korsten, A. en P. de Goede, *De betekenis van sociaal kapitaal voor vertrouwen in overheidsbestuur*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006c, pp. 175-191.
- Korsten, A., *Van vertrouwen vragen naar vertrouwen winnen - Leiderschap gevraagd*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006b, pp. 139-163.
- Korsten, A.F.A. en G. Leers, *Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij*, Lemma, Utrecht, 2005.
- Korsten, A.F.A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006.
- Kramer, R. & T. Tyler (eds.), *Trust in organizations*, Sage, Londen, 1996.
- Krouwel, A., *De gedaantewisseling van politieke partijen*, in: DNPP, *Jaarboek 2003*, Groningen, 2004, pp. 138-173.
- Lelieveldt, H., *Het land van de loners – Afbraak van de Amerikaanse gemeenschapszin*, in: NRC, 23 juni 2000.
- Lelieveldt, H., *Wegen naar macht, Uitgeverij Thela Thesis*, Amsterdam, 1999.
- Lelieveldt, H.T. & M.A. Rouw, *Sturen op vertrouwen*, in: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, vol. 54, 2000, nr. 9, pp. 22-27.
- Lesser, E.L. (ed.), *Knowledge and social capital*, Heinemann, Butterworth, 2000.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Uitg. H.Becht, Haarlem, 1968.
- Lulofs, K. e.a., *Schokgolven in het openbaar bestuur na 'Enschede'- Beleidsintensivering en veiligheid na de vuurwerkramp*, Lemma, Utrecht, 2005.
- Mansbridge, J., *Social and cultural causes of dissatisfaction with U.S. government*, in: Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), *Why people don't trust government*, Harvard UP, Cambridge, Mass., 1997, pp. 133-155..
- McKinsey, *21minuten.nl*, 2007.
- Meulen, R. van der, S. Ruiter en W. Ultee, *Bowling apart?*, in: *Mens en Maatschappij*, 2005, pp. 197-219.
- Michels, A., *Een halve eeuw overheidssturing*, in: RMO, *Bevrijdende kaders*, Den Haag, 2003, pp. 111-141.
- Miller, A. & O. Listhaug, *Political performance and institutional trust*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for Democratic Governance*, Oxford UP, 1999, pp. 204-217.
- Ministerie van Justitie, *Een incidentenstrategie voor justitie*, Den Haag, 2006.
- Ministerie van LNV, *De uitbraak van klassieke varkenspest in Nederland – Eindevaluatie*, 30 maart 1998.
- Mishler, W. & R. Rose, *Trust, distrust and scepticism: popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies*, in: *Journal of Politics*, vol. 59, 1997, nr. 2, pp. 418-451.
- Misztal, B.A., *Trust in modern societies: the search for the basis of social order*, Polity Press, Cambridge, 1996.
- Möhring, H. e.a., *Beladen begrippen - Vertrouwen en loyaliteit in het openbaar bestuur*, Van Gorcum, 2002.
- Müller, T., *De warme stad- Betrokkenheid bij het publieke domein*, Van Arkel, Utrecht, 2002.
- Newton, K. & P. Norris, *Confidence in public institutions: faith, culture, or performance?*, in: Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000, pp. 52-74..
- Newton, K., *May the weak force be with you: the power of the mass media in modern politics*, in: *European Journal of Political Research*, vol. 45, 2006, pp. 209-234.
- Newton, K., *Politics and the news media: mobilization or media malaise?*, in: *British Journal of Political Science*, vol. 29, 1999, pp. 577-599.
- Newton, K., *Social and political trust*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic government*, Oxford UP, Oxford, 1999, pp. 169-188.
- Nicolassen, L., *Van onze verslaggeefster – Dagboek van een politieke aardverschuiving*, Uitgeverij Contact, Amsterdam, 2002.
- Nooteboom, B., *Vertrouwen*, Academic Service, Schoonhoven, 2002.
- Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic governance*, Oxford UP, 1999.
- Norris, P., *Institutional explanations for political support*, in: Norris, P. (ed.), *Critical citizens – Global support for democratic governance*, Oxford UP, 1999, pp. 217-236.
- Nye, J.S., P.D. Zelikow & D.C. King (eds.), *Why people don't trust government*, Harvard UP, Cambridge, Mass., 1997.
- OESO, *The well-being of nations: the role of human and social capital*, Parijs, 2001.
- Offe, C. & S. Fuchs, *A decline of social capital? – The German case*, in: Putnam, R. (ed.), *Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies*, Oxford UP, Oxford, 2002, pp. 189-245.
- Pels, D., *De geest van Pim – Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Anthos, Amsterdam, 2003.
- Pels, D., *Een zwak voor Nederland – Ideeën voor een nieuwe politiek*, Anthos, Amsterdam, 2005.
- Peper, A., *Het dolend land*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2002.
- Pharr, S.J. & R. Putnam (eds.), *Disaffected democracies*, Princeton UP, Princeton, 2000.
- Praag, Ph. van, *Dalend vertrouwen: is het tij nog te keren?*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 115-225.
- Praag, Ph. van, en W. van der Brug, *Dalend vertrouwen: tijdelijk of blijvend*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 31-45.
- Prast, H., R. Mosch en W. van Raaij, *Vertrouwen, Cement van de samenleving en aanjager van de economie*, De Nederlandsche Bank/ UvT, nov. 2005.
- Pré, R. du, en Ph. Remarque, *Politieke zelfkastjding in Den Haag*, in: *de Volkskrant*, 19 nov. 2005.
- Prühl, M. (ed.), *The Evolving Organization – Building Trust in Local Government*, Bertelsmann Foundation Publishers, Gütersloh, 1998.

- Putnam, R. (ed.), *Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies*, Oxford UP, Oxford, 2002.
- Putnam, R., *Better together – Restoring the American Community*, Simon and Schuster, New York, 2003.
- Putnam, R., *Bowling alone – America's declining social capital*, in: *Journal of Democracy*, jrg. 6, 1995a, nr. 1, pp. 65-78.
- Putnam, R., *Bowling alone*, in: *Journal of Democracy*, vol. 6, 1995, nr. 1.
- Putnam, R., *Bowling alone*, Simon & Schuster, New York, 2000.
- Putnam, R., *Making democracy work*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Putnam, R., *The strange disappearance of civic America*, in: *The American Prospect*, winter 1996, pp. 34-49.
- Putnam, R., *Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America*, in: *PS: Political Science and Politics*, jrg. 28, 1995b, pp. 664-683.
- Raad van State, *Advies gevolgen EU voor Nederlandse staatsinstellingen*, Den Haag, 15 sept. 2005.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Democratische vergezichten*, Den Haag, 2004.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Het primaat in de polder*, Den Haag, 2004.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Niet teveel gevraagd! – Een analyse van Kamervragen*, Den Haag, 2005.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Over de staat van de democratie*, Den Haag, 2005.
- Raad voor het Openbaar Bestuur, *Politiek en media*, Den Haag, 2003.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Bevrijdende kaders*, Den Haag, 2003.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Medialogica*, Den Haag, 2003.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Ontsnappen aan medialogica*, Den Haag, 2006.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Verschil maken – Eigen verantwoordelijkheid in de verzorgingsstaat*, SWP, Amsterdam, 2006.
- Rijksvoorlichtingsdienst, *Belevingsmonitor 2005*, Den Haag, 27 juni 2005.
- Schaik, A.B.T.M., *Empirie van sociaal kapitaal*, in: *Themanummer Sociaal kapitaal ESB*, 2004, D6-D8.
- Scheffer, P., *Een wereld zonder nooduitgang*, in: *De Standaard*, 22 sept. 2001.
- Scheffer, P., *Gelijke monniken, gelijke kappen – Islam in een liberale democratie: vrijheid en kritiek*, in: *NRC*, 1 nov. 2005.
- Schnabel, P., *Vertrouwen genieten is een risico*, in: *NRC*, 20 mei 2006.
- Schoo, H.J., *Motto voor een nieuw kabinet: zelf verantwoordelijk voor elkaar*, in: *De Volkskrant*, 25 nov. 2006.
- Schoo, H.J., *Voelplicht*, in: *de Volkskrant*, 5 november 2005.
- Schulte, A. en B. Soetenhorst, *Daadkracht & duidelijkheid – 5 Jaar crisis in de VVD*, Van Genneep, Amsterdam, 2007.
- Schulte, A. en B. Soetenhorst, *De achterkamer – Het drama van de PvdA, 1998-2002*, Van Genneep, Amsterdam, 2002.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Averechtse effecten*, SCP, Den Haag, 2002.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *In het zicht van de toekomst*, SCP, Den Haag, 2004.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Public Sector Performance*, SCP, Den Haag, 2004.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale staat van Nederland 2005*, SCP, Den Haag, 2005.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale staat van Nederland 2007*, SCP, Den Haag, 2007.
- Steur, B. e.a. (red.), *Democratische vergezichten – Essays over de representatieve democratie in Nederland*, Den Haag, dec. 2004.
- Stoep, R. van der, *Peilwoede belemmert functioneren politiek*, in: *de Volkskrant*, 18 januari 2005.
- Stolle, D. & T. Rochon, *The myth of American exceptionalism – A three-nation comparison of associational membership and social capital*, in: J. van Deth (ed.), *Social capital and European democracy*, Routledge, Londen, 1999, pp. 192-209.
- Sztompka, P., *Trust- A sociological theory*, Cambridge UP, Cambridge, 1999.
- Tarrow, S., *Making social science work across space and time: a critical reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work*, in: *The American Political Science Review*, vol. 90, 1996, nr. 2, pp. 389-398.
- Thijn, E. van, *De media hebben het soms gedaan*, in: *De Groene Amsterdammer*, 1 juli 2005, pp. 24-27.
- Thijn, E. van, e.a., *De sorry-democratie*, Van Genneep, Amsterdam, 1998.
- Tiemeijer, W., *Het geheim van de burger- Over staat en opinie-onderzoek*, Aksant, Amsterdam, 2006.
- Vasterman, P., *Mediahype*, Aksant, Amsterdam, 2004.
- Velde, H. te, *Regeerstijl van leider Balkenende is uniek*, in: *de Volkskrant*, 2 okt. 2004.
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap – Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 2002.
- Verbrugge, A., *Het procesdenken van managers berooft de wereld van zijn bezieling*, in: *NRC*, 18 juni 2005.
- Verbrugge, A., *Tijd van onbehagen*, SUN, Adam, 2004.
- Verhoeven, I., *De emotionele uitdaging van de politiek*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 163-175.
- Verhoeven, I., *Veranderend politiek burgerschap en democratie*, in: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie*, Amsterdam UP, Amsterdam, 2004, pp. 55-77.
- Vries, J. de, en S. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek – Paars II en de revolutie van Fortuyn*, Van Genneep, Amsterdam, 2005.
- Vries, J. de, *Paars en de managementstaat*, Garant, Leuven, 2003.
- Vries, J. de, *Troebele tijden in de Nederlandse politiek*, in: *Vrij Nederland*, 25 febr. 2005.
- Vries, M. de, *De ontmythologisering van het openbaar bestuur*, Radboud Universiteit Nijmegen, 2005.
- Wagenaar, M., *Het einde van de buitenspelcultuur- Een democratisch antwoord op het populisme*, Bert Bakker, Amsterdam, 2005.
- Walle, S. Van de, *Perceptions of Administrative Performance – The Key to Trust in Government?*, Instituut voor de Overheid, Leuven, dec. 2004 (diss.).
- Walle, S. Van de, *Zullen beter werkende overheidsdiensten bijdragen tot vertrouwensherstel?*, in: Korsten, A. en P. de Goede (red.), *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Elsevier, Den Haag, 2006, pp. 125-139.
- Wansink, H., *De erfenis van Fortuyn*, Meulenhoff, Amsterdam, 2004 (diss.).
- Warren, M.E. (ed.), *Democracy and trust*, Cambridge UP, 1999.

- Weatherford, M.S., Political economy and political legitimacy: the link between economic policy and trust, in: Clark, H. (ed.), Economic decline and political change, University of Pittsburg Press, Pittsburg, 1989.
- Westerloo, G. van, Niet spreken met de bestuurder, De Bezige Bij, Amsterdam, 2003.
- Westerloo, G. van, Prinsendrama – De val van Ad Melkert, De Bezige Bij, Amsterdam, 2002.
- Wetenschappelijk Instituut van het CDA, Investeren in de samenleving, Den Haag, 2005.
- Winsemius, P., M. Jager-Vreugdenhil en N. Boonstra, Democratie en de buurt, in: WRR, De staat van de democratie, Amsterdam UP, 2004, pp. 39-55.
- WRR, Bewijzen van goede dienstverlening, Amsterdam UP, 2004.
- WRR, De toekomst van de nationale rechtsstaat, Sdu, Den Haag, 2002.
- WRR, Maatschappelijke dienstverlening – Een onderzoek naar vijf sectoren, Amsterdam UP, 2004.
- WRR, Vertrouwen in de buurt, Den Haag, 2005.
- WRR, Waarden, normen en de last van het gedrag, Amsterdam UP, Den Haag, 2003.
- Wuthnow, R., United States – Bridging the privileged and the marginalized, in: Putnam, R. (ed.), Democracies in flux - The evolution of social capital in contemporary societies, Oxford UP, Oxford, 2002, pp. 59-103.
- XIN/BMC, Terug naar de start – Een experiment met en voor de politiek, Den Haag, 2002.
- Zwan, A. van der, De uitdaging van het populisme, Meulenhoff, Amsterdam, 2003.